

8 KGAOLO YA SESWAI

8.2 MATSENO

Kgaolo ye e ya go arolwa ka dikarolo tše tharo, e lego (a) karolo ye e lebanego le kakaretšo ya dikgaolo tša nyakišišo ye (b) papetšo ya ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane le (c) bohlokwa bja ditaodišo tša Mahapa le tša Mabitje.

8.2.1 Kgaolo ya pele

Mo kgaolong ye go nepišitšwe dikgoboketšo tša ditaodišosengwalo tša Sepedi tšeo di šetšego di ngwadilwe go tloga ka 1943 go fihla ka 1996. Dikgoboketšo tšeo ga se tša fetlekwa mo eupša di tšweleditšwe fela gore mmadi a di tsebe. Maikemišetšo a magolo ka dikgoboketšo tšeo ke go nyakišiša kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Godimo ga moo nyakišišo e tšwetše pele go hlopha mehuta le mehutana ya ditaodišosengwalo tša Sepedi gore go tle go lemogwe kgolo yeo ka tshwanelo.

Kgato ya boraro ya maikemišetšo a nyakišišo ye e leka go tšweletša tshekatsheko ya ditaodišosengwalo tša Sepedi ka botebo. Maikemišetšo a nyakišišo ye a thenkgolotšwe ke go lemoga tlhaelelo ya (a) ditaodišosengwalo tša Sepedi le (b) tshekatsheko ye e sego ya tsenelela ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Ke ona mabaka ao go ka

thwego a šušumeditše nyakišišo ye gore e itebanye le go rarolla mathata a a lebanego le bongwadi bja ditaodišosengwalo tša Sepedi.

Nyakišišo e hlaotše mekgwa ye mene ya go nyakišiša ditaodišosengwalo tša Sepedi, e lego go hlaloša, go hlatholla, go hlopha le go sekaseka. Mokgwa wa go hlaloša o bohlokwa kudu ka gobane o lebane le go hlaloša taodišo bjalo ka sengwalo. Taba yeo e bolela gore taodišo e hlalošwa go tloga bogologolong ge e le sengwalo se se ikemetšego ka bosona gagolo ge se bapetšwa le dingwalo tše dingwe.

Ditaodišosengwalo tša Sepedi tše di šetšego di kgobokeditšwe ka tsela ya go ngwalwa di nyakišišitšwe ka botlalo ka mokgwa wa go hlatholla diteng le histori ya tšona gore di tle di kwešišege ge di balwa. Ka yona tsela yeo go nepišitšwe kgolo ya taodišosengwalo ya Sepedi. Go iša pele nyakišišo e hlophile ditaodišosengwalo tša Sepedi tše di šetšego di ngwadilwe go ya ka diteng, thulaganyo le mongwalelo wa taodišosengwalo.

Maikemišetšokgomo a nyakišišo ye e bile go šala morago taetšonyakišišo ya boGroenewald ka gobane ka yona go hlokometšwe bohlokwa bja tirišo ya sererwa mo go diteng, go gatelela moko wa ditaba ge go tsinkelwa thulaganyo le go šetša mohola wa khuduego ya

bangwadi ba ditaodišosengwalo tše di sekasekilwego mo nyakišišong ye.

8.2.2 Kgaolo ya bobedi

Maikemišetšo a kgaolo ya bobedi e bile go nepiša tlhalošo ya taodišo ka botlalo gore mmadi a kgone go tla go kwešiša kgopolo ye. Ka tsela yeo ge taodišo e hlalošwa go nepišitšwe diteng, thulaganyo le mongwalelo wa taodišo. Taba yeo e dirilwe ka maikemišetšo a go kgetholaganya taodišo le dingwalo tše dingwe go swana le kanegelokopana le sekhetšhe ka gobane dingwalo tše pedi tšeo di tšeelana mollo le taodišo. Phapantšho ye bjalo e bile bohlokwa ka ge e tlošitše kgakanego go mmadi goba mongwadi wa taodišo.

Ge tlhalošo ya taodišo e hlalošwa, go hlokometšwe mehuta ya taodišo. Ka tsela yeo tlhalošo e itebantše le go tšweletša le go farologanya mehuta ye mebedi ya taodišo, e lego taodišosemolao le taodišosengwalo. Go tloga moo nyakišišo e kgethile go hlaloša le go nyakišiša taodišosengwalo go feta taodišosemolao ka gobane mohuta wo o lebanego le nyakišišo ye, ke wo o lebanego le taodišosengwalo. Ke go re ditaodišosengwalo tše bangwadi ba Sepedi ba ngwadilego ka tšona ke tšona tše e bilego tlhohlo ya nyakišišo ye.

Le ge go le bjalo, mo kgaolong ye go gateletšwe phapano magareng ga taodišo le kanegelokopana gammogo le taodišo le sekhetšhe. Fela pele ga phapano magareng ga dikgopolo tšeo go bontšhitšwe gore ge taodišo e sekasekwa go swanetše go hlokomelwa dintlha tše nne tše bohlokwa, e lego thaetlele, matseno, mmele le morumo. Gape go gateletšwe gore go na le dithaetlele tša ditaodišo tše di lebanego le molaetša mola tše dingwe di nepiša sererwa.

Kgaolo ye e rumilwe ka go tšweletša phapano gare ga taodišo le kanegelokopana gammogo le taodišo le sekhetšhe. Nyakišišo e bontšhitše gore phapano yeo e bohlokwa ka gobane e bontšhitše kgolo le tšwetšopele ya ditaodišo tša mafase a mangwe.

8.2.3 Kgaolo ya boraro

Kgaolo ye e lebane le kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sefora. Ka lebaka leo histori ya taodišosengwalo ya Sefora e nepišitšwe kudu ge go hlalošwa kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Mafora ka gobane Mafora ke ona a thomilego tirišo ya lereo le la taodišo. Go ka thwe dingwalo tša mohuta wo (ditaodišosengwalo) ke tša maemo a godimo le tša merafe ye mengwe. Fela le ge go le bjalo, nyakišišo e lemogile gore taodišosengwalo ya Sepedi e na le khuetšo ye kgolo ye kgolo ya ditaodišosengwalo tša Seisimane.

Ka ge kgolo ye e theilwe godimo ga ditaodišosengwalo tša Sefora, go gateletšwe bokgoni bja mongwadi wa go tuma wa ditaodišosengwalo tša Sefora, e lego Michael de Montaigne. Ditaodišosengwalo tša Montaigne di lebane le thuto go feta thero. O be a lemoga gore go na le mapheko ao a bonalago ge a ngwala ka bophelo bja gagwe ka boyena. Ka tsela yeo o be a diriša kgegeo ya mmakgonthe mo mabakeng a a nepagetšego. Go ya ka Michael de Montaigne ke phošo go aroganya mmele, pelo le moya ka gobane dilo tše tharo tšeo di bopa bophelo bja motho.

Michael de Montaigne o be a kwešiša gore lefase ke lefelo la merero ya mathata, ka go realo Montaigne o be a tsebega historing ya dingwalo ka kakaretšo, gagolo ditaodišongsengwalo. Bontši bja ditaodišosengwalo tša gagwe di fetoletšwe malemeng a a fapafapanego. Mongwadi yo wa ditaodišosengwalo tša Mafora o be a rata bophelo le nnete. Godimo ga fao nyakišišo e lemogile gore ga go mongwadi yo a holofelago gore o ngwadile mo go tlalago seatla go feta Montaigne. Go feta fao, ga go mongwadi yo a ka itshetlago sefega go feta Montaigne mabapi le bongwadi bja ditaodišosengwalo.

8.2.4 Kgaolo ya bone

Kgaolo ya bone e hlokometše kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Seisimane go ya ka fao di ngwadilwego ka gona ke bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane. Gape go gateletšwe ka fao Mafora a bego a na le khuetšo godimo ga bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane. Ditaodišosengwalo, mo kgaolong ye, di hlalošitšwe go lebeletšwe mehutana ya ditaodišo yeo e gogilego šedi go bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane.

Nyakišišo e utolotše maina a balaodiši ba ditaodišosengwalo tša Seisimane ba go fapafapana. Tšweletšo ya histori ya bangwadi ba ditaodišosengwalo tšeo tša Seisimane e bohlokwa ka gobane kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Seisimane e itshamile ka mediro ya ditaodišosengwalo tša bangwadi bao.

Maikemišetšo a magolo a kgaolo ye, ga se go ngwala ka ga histori ya bangwadi ba ditaodišosengwalo tšeo tša Maisimane ka moka ka gobane bangwadi ba ditaodišosengwalo tše di hlalošitšwego mo nyakišišong ye di emetše le bao go sego gwa bolelwa ka bona mo nyakišišong ye. Ka tsela yeo nepokgolo ya kgaolo ye e bile go tšweletša khuetšo ya sebopego le mehutana ya ditaodišosengwalo tša Seisimane mo go ditaodišosengwalo tša Sepedi.

8.2.5 Kgaolo ya bohloko

Mo kgaolong ye nyakišišo e nepiša mehuta ye mebedi ye megolo, e lego taodišosemolao le taodišosengwalo. Go bohloko go hlaloša mehuta ye megolo ye mebedi gore go tle go lemogwe phapano ye e tlogo thuša go rarolla mathata a a lebanego le kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Gare ga mehuta ye mebedi ye megolo ya ditaodišo, nyakišišo e kgethile go hlokomela ka botlalo taodišosengwalo go feta taodišosemolao ka gobane wo ke wona mohuta woo bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba ngwadilego ka ga wona. Go iša pele go hlokometšwe mehutana ye e welago ka fase ga taodišosengwalo. Bjalo ka ge go gateletšwe ka mo godimo, nyakišišo e kgethile go šala morago taodišosengwalo ka ge e le gore ke yona yeo bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba itemogetšego mathata ge ba ngwala ka ga mehutana ya ditaodišosengwalo tše di welago ka fase ga yona.

Nyakišišo e hlaotše mehutana ya ditaodišosengwalo ye lesome, e lego taodišopaka, taodišoboitaodišo, taodišotlhaloši, taodišokanegelo, taodišokgopodišišo, taodišotlhalošokgopodišišo, taodišoboikgodišišo, taodišotšhušumetšo, taodišomaikutlo le taodišodikgopolo fela go phethagatša morero wa nyakišišo ye. Go gateletšwe gore nyakišišo ye e kgethile go hlaloša mehutana yeo ya ditaodišosengwalo tša Seisimane ka ge bontši bja bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi

ba ngwadile ka ga yona. Ke ka fao nyakišišo e tšwetšego pele go hlaloša mehutana yeo ya ditaodišosengwalo ka ge e le bohlokwa ka gobane e lebane thwii le kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Kgaolo ye e rumilwe ka go hlaloša gore bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi, bjalo ka bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane, ba ngwadile ka ga ye mengwe ya mehutana ya ditaodišosengwalo ye e hlalošitšwego ka godimo.

8.2.6 Kgaolo ya bosela

Kgaolo ye e lebane le kgoboketšo ya ditaodišosengwalo tša Matlala ya go bitšwa *Mengwalô (Essays) Puku II* (1943), bjalo ka pulamadibogo ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Ka tsela yeo nyakišišo e hlalošitše kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi go ya ka tsela yeo di gatišitšwego ka yona, go ya ka tatelano ya mengwaga go tloga ka ditaodišosengwalo tšeo tša Matlala go fihla ka tša Chupyane.

Ge go akaretšwa ditaodišosengwalo tša Matlala, go boletšwe ka fao di theilwego ka gona godimo ga taodišosengwalo ya 'Lexae' moo go tšweletšwago dintlha tše nne tša bophelo ka ditaodišosengwalo tše nne. Kgopolo ya Matlala ya dintlha tše nne tša bophelo e gata ka mošito o tee le ya Mabitje ya dihla tše nne tša ngwaga mo go kgoboketšo ya *Sehlabeng* (1976). Ge go hlokometšwe mekgwa ye

Matlala le Mabitje ba e dirišitšego thulaganyong ya ditaodišosengwalo tša bona, go lemogilwe gore go na le khuetšo ya Breton ka gobane Breton, ke mongwalataodišosengwalo wa mathomo wa go rulaganya ditaodišosengwalo ka tsela ya dikarolo tša ngwaga.

Go tšwela pele nyakišišo e lekotše kgoboketšo ya ditaodišosengwalo tša Masemola ya go bitšwa *Ditaodišo* (1967). Nyakišišo e utolotše gore Masemola o ngwadile ditaodišosengwalo ka ditiragalo tša bophelo bja batho ba sebjalebja. Ka tsela yeo o arogane le tsela ya Matlala ya go laodiša ditaba ka gobane ge e le Matlala yena o laodiša ka ga ditaba tša bophelo bja setšo. Masemola o rulagantše ditaodišosengwalo tša gagwe go ya ka mehutana ye mengwe ya ditaodišosengwalo, e lego taodišokanegelo le taodišotlhaloši. Nyakišišo e fatolotše gape gore Masemola ge a ngwala ditaodišosengwalo tše, o bile le khuetšo ya bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane.

Ge go hlalošwa ditaodišosengwalo tša Mahapa mo kgoboketšong ya gagwe ya go bitšwa *Di sa re šaletše monaganong* (1968), go thomilwe ka go tšweletša gore di gatišitšwe la mathomo mo lenaneong la 'Radio Bantu' ka 1968 gomme tša ba tša gatišwa ka wona ngwaga woo bjalo ka kgoboketšo ya ditaodišosengwalo. Ge go lekodišišwa mohutana wo Mahapa a ngwadilego ditaodišosengwalo tša gagwe ka ga wona, go lemogilwe gore o ngwadile

ditaodišotlhalošokgopodišišo. Nyakišišo e utolotše gape gore mokgwa wa Mahapa wa go laodiša o nyalelana le wa Matlala. Ka ge Matlala a ngwadile pele ga Mahapa, gona go ka thwe Matlala o hueditše Mahapa. Khuetsō ye bjalo e lebane le mokgwa wa go laodiša ditaba ka mokgwa wa motswako wa go laodiša le go reta.

Go iša pele nyakišišo e akareditše kgoboketšo ya Mojapelo ya go bitšwa *Dithuto lapeng le sekolong* (1969). Ge go bapetšwa ditaodišosengwalo tša Mojapelo le tša Matlala go lemogilwe gore ditikologo tša bona di a fapana ka gobane Matlala o bolela ka tikologo ya setšo mola Mojapelo yena a hlaloša tikologo ya sebjalebja. Le ge go le bjalo go na le kwano magareng ga ditaodišosengwalo tša bona ka gobane di theilwe godimo ga legae.

Ge nyakišišo e tsinkela ditaodišosengwalo tša Mabitje tša go bitšwa *Sehlabeng* (1976) go lemogilwe gore o theile kgoboketšo yeo ya gagwe ya ditaodišosengwalo ka diripa tše tlhano. Mabitje o ngwadile ditaodišosengwalo tša *Sehlabeng* (1976) tšeo di emelago dihla tše nne tša ngwaga. Gape go gateletšwe gore Mabitje o laodiša ditaodišosengwalo tšeo ka mekgwa ye meraro, e lego mokgwa wa go laodiša thwii, mokgwa wa go laodiša ka go tswaka taodišosengwalo ka seretwana le mokgwa wa go tswaka taodišosengwalo ka košana. Godimo ga moo Mabitje o ngwadile ditaodišotlhaloši le ditaodišotlhalošokgopodišo go ya ka dinyakwa tša thulaganyo ya

mehutana yeo. Ge mehutanangwalo yeo e lekodišišwa go lemogwa gore Mabitje o hueditšwe ke Steele le Breton.

Ge ditaodišosengwalo tša Tlooke di lebeledišišwa, go lemogwa gore di akareditšwe go ya ka dikgoboketšo tša dipuku tše tlhano. Go gateletšwe gore le ge Tlooke a ngwadile ditaodišosengwalo tše ntši go feta bangwadi ba bangwe ba ditaodišosengwalo tša Sepedi lebakeng la nyakišišo ye, go lemogilwe mathata a a lebanego le thulaganyo ya ditaodišosengwalo tšeo tša gagwe. Go realo ke gore ditaodišosengwalo tša Tlooke le ge di nepiša ditlhalošo le dikanegelo fela di na le tlhakahlakano ka lebaka la gore mmadi o fetša a le kgakanegong a sa tsebe gore o bala taodišokanegelo goba taodišotlhaloši na. Ditaodišosengwalo tšeo di hlokišitšwe magoro ao di a swanetšego, ka lebaka la gore yena mongwadi ga se a hlokomela dinyakwa tša ditaodišosengwalo tšeo a bego a leka go di ngwala.

Mangokwane yena o ngwadile ditaodišosengwalo tše di seelago tša go bitšwa *Di mading a bona* (1991). Ka kgoboketšo yeo o gateletše gore ditaodišosengwalo tšeo tša gagwe di amana le merero ya setšo. Bjalo ka Tlooke Mangokwane le yena o na le mathata a thulaganyo ya ditaodišosengwalo ka gobane, mohlala, thaetlele ya taodišosengwalo ya 'Seila' e beakantšwe go ya ka dinyakwa tša mohutana wa taodišokanegelo sebakeng sa taodišotlhaloši. Nyakišišo

e phušolotše mafokodi a a bego a phušeditšwe ka ditaodišong-sengwalo tša gagwe.

Selwalekgwadi yena o ngwadile ditaodišosengwalo tše tlhano mo go *Moletesekuba* (1994). Thaetlele ye ya kgoboketšo ya ditaodišosengwalo, e rulagantšwe ka mmolelwana wo o sego wa mehleng, e lego moletesekuba bakgalabje. Ka go realo go ka thwe Selwalekgwadi o dirišitše tlogelo thulaganyong ya thaetlele ye. Selwalekgwadi o rulagantše ditaodišosengwalo tša gagwe go ya ka dinyakwa tša mehutana ye mebedi ya ditaodišosengwalo, e lego taodišotlhaloši le taodišotlhalošokgopodišišo. Go rumilwe ka go gatelela gore Selwalekgwadi ke yo mongwe wa dikgwari tša polelo ya Sepedi.

Makopo o ngwadile ditaodišosengwalo tše lesome go kgoboketšo ya gagwe ya go bitšwa *Setšwagodimo se a ikgethela* (1995). Nyakišišo e lemogile gore Makopo o ngwala ditaodišosengwalo bjalo ka Mabitje. Kwano ye e tšwelelago magareng ga bangwadi ba babedi ba e lebane le mehutana ya ditaodišosengwalo. Makopo o diriša mekgwa ye mebedi ya go laodiša ka go hlaloša a opela le go laodiša a reta mola le Mabitše le yena a dira bjalo.

Ge go akaretšwa ditaodišosengwalo tša Phala tša go bitšwa *Mphatlalatšane* (1995) go lemogwa gore ditaodišosengwalo tšeo di

ngwadilwe ke Mabitje le Phala. Go iša pele ge ditaodišosengwalo tšeo di tsinkelwa go lemogwa gore di arotšwe ka mehutana ya mebedi, e lego taodišokanegelo le taodišotlhaloši. Le ge Mabitje le Phala ba ngwadile ditaodišosengwalo ka direrwa tše di fapanego fela melaetša ya bona e a kwana ka gobane ba gatelela boloi.

Nyakišišo e ribolotše gore Chupyane o ngwadile ditaodišosengwalo tše di šupago mo kgoboketšong ye e tsebjago ka la *Ditlhapetsane* (1996). Ka moka ditaodišosengwalo tšeo di laodiša ka ga sererwa se tee, e lego setšo se se nepišago merero ya basadi ba bogologolo. Taba ye e bolela gore thaetlele ya ditaodišosengwalo tša Chupyane e lebane le sererwa sa ditaodišosengwalo tše, e lego ditlhapetsane. Bjalo ka Mahapa Chupyane le yena o dirišitše thekniki ya molaodiši. Chupyane gape o tumile kudu tirišong ya polelo ka gobane o diriša mafoko a makopana le a matelele ka tsenelano ya go bopa maatlakgogedi.

8.2.7 Kgaolo ya bošupa

Kgaolo ye e lebane le tlhopho ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Bjalo ka ge Matlala a ngwadile ditaodišosengwalo tša mathomo tša Sepedi gomme a di bea maemong a godimo, nyakišišo e napile ya mo hlopha a nnoši go bopa tlhopho ya go bitšwa ditaodišosengwalo tša pulamadibogo. Go feta fao nyakišišo ye e gateletše bokgoni bja

Matlala thulaganyong ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Katlego yeo ya Matlala ya ditaodišosengwalo tša Sepedi e etšwe boima ka go hlokomela lenaneo la tshekatsheko ya ditaodišosengwalo ka go akaretša, e lego thaetlele ya taodišosengwalo, matseno a taodišosengwalo, mmele wa taodišosengwalo, morumo wa taodišosengwalo le mohutana wa taodišosengwalo. Dikokwane tše tlhano tše tša go sekaseka taodišosengwalo di thušitše go bontšha ka fao Matlala e lego mankge wa ditaodišosengwalo tša Sepedi ka gona.

Bangwadi ba ba kgafetšwego legorong la ditaodišosengwalo tša maitekelo ke ba bane, e lego Masemola, Mojabelo, Tlooke le Mangokwane. Ge bokgoni bja bona bo nyakurelwa go ya ka lenaneo la tshekatsheko ya ditaodišosengwalo go fatollwa gore di bofefo kudukudu ge di bapetšwa le tša Matlala. Ka go realo sefoka sela sa Matlala se nyakišišo e bego e holofetše gore bangwadi ba ditaodišosengwalo ba go mo latela (ditaodišosengwalo tša maitekelo) ba tlo mo akgola sona, molamo o sa šaletše godimo ga mohlare. Ka tsela yeo nyakišišo e ribolotše gore bangwadi ba ditaodišosengwalo tša maitekelo ba sa phopholetša tsela ya go ngwala mohutangwalo wo le ge Matlala a ba betletše yona mathomong.

Ge go hlopšha ditaodišosengwalo tše tša Sepedi, nyakišišo e fatolotše gore go na le bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba se kae bao ba lebanego le bokgoni. Bangwadi ba go wela legorong leo ke ba

ba seelago, e lego Mahapa, Mabitje, Selwalekgwadi, Makopo, Phala le Chupyane. Go kgonthiša bokgoni bja bona, nyakišišo e dirišitše lenaneo lela la tshekatsheko ya ditaodišosengwalo. Ge go feferwa mediro ya bona go lemogilwe ge ba na le bokgoni bja bolaodiši le ge e le gore bokgoni bjoo bo sa hlaelela go fihla malekelekeng a go fihlelelwa ke Matlala a nnoši. Taba ye e tiišwa ke ge ba ngwadile mehutana ye mene gare mehutana ye lesome gomme ba dikišane sebata se ge ba bapetšwa le Matlala yo a ithwešitšego ka letolo mehutaneng ye mene ya ditaodišosengwalo tše nne tšeo di fapanego. Ka go realo bangwadi ba le bona ga se ba fihlelela tharollo ya tlhohlo ye Matlala a ba šietšego yona.

8.3 PAPETŠO YA DITAODIŠOSENWALO TŠA MATLALA LE TŠA CHUPYANE

8.3.1 Matseno

Bjalo ka ge go šetše go hlalošitšwe mo nyakišišong ye, gagolo mo kgaolong ya bošupa, Chupyane ke yo mongwe wa bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi tša maemo ge go bapetšwa le tša bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni. Chupyane o fapana le bangwadi ba legorong la gagwe ba ditaodišosengwalo tša bokgoni, ka gobane o ngwadile mehutana ye meraro ya ditaodišosengwalo a nnoši. Ke lebaka la yona phapantšho yeo go ka thwego Chupyane o fapana le bangwadi ba bangwe ba bokgoni. Ka go realo Chupyane ke

yo mongwe wa bangwadi ba bohlokwahlokwa mo go bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni. Godimo ga moo, bokgoni bja gagwe bo loma bja Matlala seetse. Taba ye e tlo hlokomelwa ka tsenelelo ka go bapetša ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane gore e tšwelele pepeneneng ge go tla be go dirišwa lenaneo le:

- Diteng tša taodišosengwalo.
- Thulaganyo ya taodišosengwalo.
- Mongwalelo wa taodišosengwalo.

8.3.2 Diteng tša taodišosengwalo

Mo go diteng tša taodišosengwalo go yo hlokomelwa karolwana ya diteng ye e bitšwago sererwa go thuša go bapetša ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane. Ke yona elemente ye bohlokwa ye e ka thušago go rarolla mathata a mo karolwaneng ye.

Ge go ka hlokomedišišwa direrwa tša ditaodišosengwalo tšeo go tla lemogwa phapano ye e rilego, le ge e le gore phapano yeo e šebetšwa ka kwano tsoko. Direrwa tša ditaodišosengwalo tša Matlala di hlaloša dilo tše pedi, e lego bogologolo le sebjalebja. Ke gore mo ditaodišosengwalo tše tharo, e lego ‘Lexae’, ‘Tato ya monnyana ke lesoxa’ le ‘Sakeng la bophelo’, Matlala o laodiša ka bohlokwa bja bogologolo (‘lexae labo motho le thebe-phaswa’). Taba ye e bolela

gore Matlala, o hlaloša ditiragalo tše di phethegago dinagamagaeng (setšo) mo ditaodišongsengwalo tše tharo tše.

Sererwa sa taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Fsika-thsipi la Ramosweu’ se hlamula ka ditiragalo tša sebjalebjae, ka go realo se emela sebjalebjae. Ke go re Matlala ga a bolele ka ditaba tša bogologolo fela ka gobane o tswaka le ka tša sebjalebjae.

Ka lehlakoreng le lengwe Chupyane yena o hlaloša ditaodišosengwalo tše di šupago ka sererwa se tee, e lego bogologolo. Sererwa se tee se a hlalošago ditaodišosengwalo tše ka sona se logaganya ditaodišosengwalo tše di šupago tše ka ge se lebane le merero ya basadi ya setšo. Ka go realo go ka thwe Chupyane o laodiša ka ga bophelo, go akaretšwa le ditlwaelo tša mosadi wa Mopedi, yoo kalana ya gagwe e wetšego dinagamagaeng, Bopedi.

Go ya ka tlhalošo ya ka mo godimo, go bonala phapano magareng ga ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane go ya ka direrwa tša bona. Se sengwe gape ke gore le ge phapano ya bangwadi ba babedi ba e bonala gabotse mo go bogologolo le sebjalebjae, fela go sa na le phapano ye go ka thwego e širetše, ye e lego gare ga bogologolo le bogologolo. Taba yeo e utolla gore go na le diponagalo tše pedi tše di fapanyago diteng tša ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane, e lego:

- Phapano magareng ga bogologolo le bogologolo.
- Phapano magareng ga bogologolo le sebjalebja.

8.3.3 Thulaganyo ya taodišosengwalo

Mabapi le thaetlele ya taodišosengwalo, Matlala le Chupyane ka kakaretšo ba ora sebešo se tee, ka gobane bobedi ba kgona go rulaganya thaetlele ya taodišosengwalo ka lentšu le tee, mohlala, ‘Lexae’ (Matlala) le ‘Lebole’ le ‘Bobotlana’ (Chupyane), le ge e le gore dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša Chupyane ka bontši di beakantšwe ka lentšu le tee. Ka lehlakoreng le lengwe bobedi, bangwadi ba ba ditaodišosengwalo ba swana gape ka thulaganyo ya thaetlele ka tsela ya sekafoko, mohlala, ‘Tato ya monnyana ke lesoxana’ (Matlala) le ‘Koma ye e sa alogego’ (Chupyane).

Dithaetlele tša Matlala tše tharo, e lego ‘Fsika-Thsipi la Ramosweu’, ‘Tato ya monnyana ke lesoxana’ le ‘Sakeng la bophelo’ di theilwe godimo ga thaetlele ya taodišosengwalo ya mathomo, e lego ‘Lexae’. Bjale ge go lekodišišwa thulaganyo ya thaetlele ya ‘Lexae’ go lemogwa gore e nepiša tebanyo ya Matlala. Ke go re thuto ye Matlala a ratago go e abelana le mmadi ka thaetlele ye ya ‘Lexae’, ke tšweletšo ya bohlokwa bja legae bophelong bja Mothomoso wa bogologolo. Taba ye e bolela gore ‘Lexae’ bjalo ka thaetlele, e emela bophelo bja bogologolo ka kakaretšo.

Ka thoko ye nngwe thulaganyo ya dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša Chupyane, e fapogile gannyane go tšeo tša Matlala malebana le moko wa ditaba ka gobane ga se ditaodišosengwalo ka moka tšeo di lebanego le molaetša wa mongwadi, mohlala, ge go ka hlokomedišišwa taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Bobotlana’ go tla lemogwa gore yona e ikgethile go tšeo tše dingwe ka moka ka gore tebanyo ya Chupyane mo taodišongsengwalo ye ke tekatekanyo go ya ka bong.

Go iša pele, bjalo ka ge Matlala a sa le a ngwala ditaodišosengwalo tše nne tša go emela mehutana ye mene, bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba go mo latela go akaretšwa le Chupyane, ga se ba tšo ngwala ka mehutana ye ka moka yeo Matlala a ba hlohlilego ka yona gotee le thwadi ya bona, Chupyane. Taba ye e bolela gore bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni ka moka ga se ba tšo ngwala ka ga taodišotshekatsheko le taodišomaikutlo e lego tšona ditaodišosengwalo tšeo Matlala a ba hlohlilego ka tšona bogologolo.

Go itebanya le tlhohlo yeo Chupyane le yena o ngwadile mohutana wa taodišoboitaodišo wo bangwadi ka moka ba ditaodišosengwalo tša bokgoni go akaretšwa le Matlala ba sego ba ngwala ka ga wona. Ka go realo, Chupyane le yena bjalo ka Matlala, o re kgwathi go

bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi malebana le mohutana wo wa taodišosengwalo.

Ka go realo, Chupyane o ka re ke yena a amogetšago Matlala morwalo wola a sa lego a o rwala bogologolo wa ditaodišosengwalo tša Sepedi ka gobane o ka re o itrira wo go ka thwego ke moratho wo bangwadi ba ka morago ga gagwe ba tlogo rathela ka wona. Ka fao go ka no thwe Chupyane le yena ke moswananoši bongwading bja ditaodišosengwalo tša Sepedi.

Bjalo ka ge Matlala e le pulamadibogo ya mehutana ye mene ya ditaodišosengwalo, Chupyane le yena ke thagaletswalo ya mohutana o tee wa ditaodišosengwalo tša Sepedi. Ka tsela yeo, bjalo ka Matlala, Chupyane le yena ke mankge thulaganyong ya taodišoboitaodišo mo polelong ya Sepedi. Go ka gatelelwa gore Chupyane mo bongwading bja ditaodišosengwalo o loma Matlala seetse.

8.3.4 Mongwalelo wa taodišosengwalo

Ge go badišišwa polelo ya Matlala le ya Chupyane go lemogwa kwano le phapano tše di rilego. Kwano ya bangwadi ba e bonagala ka tirišo ya mantšu a bogologolo, ao go ka thwego o ka re a lebetšwe mo polelong ya sebjalebja. Matlala o diriša mantšu a bjalo ka ‘Nômo’ go hlaloša ketapele, ‘lexae labo motho le thêbê-phaswa’ go tšweletša

seema se se bolelago gore motho (wa bogologolo) ga a lebale ga gabo (bowelakalana), ‘mokwai’ go hlaloša tsela ya go sepediša ditaba ka tshwanelo, bjalobjalo. Ka lehlakoreng le lengwe Chupyane le yena o diriša polelo yeo e utamilego ye go ka thwego o ka re e lebetšwe, bjalo ka lebole go hlaloša lentšu la go adingwa la phenti, go forwa leetse sebakeng sa go loga meriri, ditlhapetsane legatong la didirišwa tša go kgabiša basadi, bjalobjalo.

Phapano ye e bonalago gabotse magareng ga Matlala le Chupyane e lebane le (a) maadingwa le (b) mongwalelo. Polelo ya Matlala ga se e hlweke ka gobane e tshotshoma ka maadingwa go tšwa dipolelong tše dingwe etšwe go sa hlokagale, go swana le puo sebakeng sa go no re polelo, lentswe sebakeng sa lentšu, kutlwelobohloko sebakeng sa kwelobohloko, bjalobjalo. Ge go lebelelwa tirišo ya polelo ya Chupyane go bonala e le ye e nonnego, ye e kwešišegago, ye e nepišago ditiragalo tše a di hlalošago bjalo ka diagametse, mothubo, bobotlana, bjalobjalo. Chupyane o bontšha tlotlontšu ya polelo ya Sepedi go feta Matlala.

Tirišo ya Matlala le ya Chupyane ya mafoko, gagolo ya matseno a ditaodišosengwalo tša bona, le yona e a fapana ka gobane Chupyane ka kakaretšo o na le tirišo ya mafoko a makopana a go nepiša ditaba ge go bapetšwa le Matlala, mohlala: ‘Go retetše!’ (1996:55). Ge go lekolwa mafoko a Matlala ona ke a matelele a a sa nepišego ditaba go

swana le ka fao Chupyane a nepišago ditaba ka gona, mohlala: ‘Xare xa makhura ohle a Monngadi a a nonthšang nama le kxopolo ya motho, a a nôpêlêlang kobong ya môya, a a e fang boswana le bohwinana bya nnete (ôna mmala ó etšwang naô badimong babô yôna) ana ke eng se se fetang lexae? (1943:8)’.

Go sa na le phapano ye nngwe ye e bonwago mabapi le tirišo ya polelo magareng ga bangwadi ba babedi ba, ye e lebanego le mongwalo. Matlala o diriša mongwalo wa kgale wa 1929 wo le wona a sa o šalego morago ka tshwanelo. Go ka akaretšwa ka gore o diriša mongwalo wa gagwe e sego wo o amogetšwego: ‘Modimo O re thuše mašetla **ana** a dipuku tša bohlale a ntšhifalê mme o jewê ka thlêlêthlêlê (1943:8). Lentšu le le swiswadišwego ke kgatelelo ya monyakišiši). Mongwalo wa 1929 le wa 1949 go ya ka Esterhuyse (1974:83) ga o na tirišo ya **ana** eupša o re go dirišwe **a**. Godimo ga fao Matlala o hloka bokgafetšakgafetšo bja mopeleto wa mantšu bjalo ka ‘Ramosweu le Ramosou’, kwešešang le kwešešago, bjalobjalo.

Ge go lekodišišwa mongwalo wa Chupyane go lemogwa ge yena a diriša mongwalo wa 1988. Ka kakaretšo o šomiša mongwalo wo ka katlego ka ntle ga: šuthela sebakeng sa šuthelela (diphošwana tša batlanyi le bagatiši).

Ge bangwadi ba babedi ba ba balwa ka kelohloko ye e tseneletšego, go lemogwa phapano ye e nepišago atmosfere. Khuduego ya Matlala mo go, mohlala, ‘Fsika-Thsipi la Ramosweu’ ke ye e lebanego le tsholo. Ke go re Matlala o sola Madiba ge a fapoša setšhaba tseleng ya nnete ya politiki. Ka ‘Fsika-Thsipi la Ramosweu’ Madiba o ka re o nepiša ekonomi gomme Matlala yena o thulana le taba yeo ka gobane a re e lebane le politiki ya kgatelelo:

Mona mongwadi llong saxwê ó bônaxala a beya molato xo maAfrika xo kxerexêla mokxoši wa ‘Fsika-Thsipi Ramosweu’ mme nna Matlala ke xanana nayê; xoba bakeng sa xore a nyatše mekgwa ya makxoa e mebe ya xo tšeêla batho ba xešo mafase le naxa tša bôna, bakeng sa xore a hlabê yôna pelo ya taba yé e diang xore batho ba gešo ba phele ‘mojanong’- mokxwa ó mobe wa makxoa wa go konketša batho ba xešo tšhelete ka puô ya maaka ya xo re e tla a re xe ba ekwa bohloko ba boêla xae etšwe ba tseba xore xa ba na xae xoba moraxo mo ba tšwang ba tšeešwe naxa (le ge ba phela mo ba

phelang ba phela ka kxôrhlanô ba sa
phale nku tše di tsenywang ka
mojaneng wa tipe - xa a die bjalo
(1943:23).

Khuduego ya Chupyane, bjalo ka ge go ukamilwe ka godimo e arogile tseleng ya yeo ya Matlala ka gobane yona e lebane le kgegeo ka gore molaodiši mo go 'Bobotlana' o gegea banna. Ke go re, basadi le bona ba kgona mediro ye e šongwago ke banna. Ka go realo ka thekniki ye, mongwadi o gatelela tekatekano ya bong bophelong.

Go boletšwe gore Matlala ke mongwadi wa ditaodišosengwalo tša Sepedi wa mathomothomo. Nyakišišo e tšwetše pele go gatelela gape gore Chupyane yena ke mongwadi wa ditaodišosengwalo tša Sepedi wa mafelelo go ya ka nyakišišo ye. Taba ya matlaba ke gore bobedi bja bangwadi ba ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba na le bokgoni bja go ngwala mohutangwalo wo. Ke go re o ka re ba phala bangwadi ba bangwe ba go ngwala ditaodišosengwalo tša Sepedi. Taba ye e napilego e gonontšha ke gore yo mongwe ke wa mathomo mola yo mongwe e le wa mafelelo go ya ka nyakišišo ye.

Go ya ka tlhalošo ya ditaodišosengwalo tša mafase Matlala o bontšhitše kwešišo ye e tseneletšego ya go ngwalwa ga mohutangwalo wo ka bokgoni bjo bo makatšago. Ke ka fao nyakišišo

ye e mo hlaotšego go ba mongwadi wa bokgoni wa pulamadibogo. Ditaodišosengwalo tša Sepedi, go ya ka nyakišišo ye, di rungwa ka mongwadi yo mongwe wa bokgoni, e lego Chupyane. Bjalo ka Matlala, Chupyane le yena o ka re o nyaka go bontšha bangwadi ba ba mo latelago tsela ya mmakgonthe ya go ngwala ditaodišosengwalo ka polelo ya Sepedi. Nyakišišo e gatelela gore Matlala o butše tsela ya go ngwala ditaodišosengwalo, gomme ya timelela bangwadi ka boati eupša Chupyane a fetoga sentšwelakae sa bona.

8.4 DITAODIŠOSENWALO TŠA MAHAPA LE TŠA MABITJE

8.4.1 Matseno

Bjalo ka ge go šetše go boletšwe ka godimo ge go bapetšwa ditaodišosengwalo tša Matlala le tša Chupyane, Matlala le Chupyane ba tšweletše e le bangwadi ba bohlokwa mo go ditaodišosengwalo tša Sepedi. Nyakišišo e rata go bontšha gape gore ga se bona fela bao ba lego ba bohlokwa mo thulaganyong ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Bjale ge, ge go ka balwa ditaodišosengwalo tša Sepedi ka tsenelelo, go tla lemogwa ge Mahapa le Mabitje e le bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi ba bohlokwa. Taba yeo e ya go lebelelwa go hlokometšwe lenaero le le latelago, e lego:

- Tshwantšho ditaodišongsengwalo tša Mahapa le tša Mabitje.
- Leboo ditaodišongsengwalo tša Mahapa le tša Mabitje.

8.4.2 Tshwantšho ditaodišongsengwalo tša Mahapa le tša Mabitje

Ge go balwa taodišosengwalo ya ‘Kgalatlou’ mo go *Di sa re šaletše monaganong* (1968) go tšwelela thulano ye e bonalago magareng ga kereke (kereke ya boromiwa ya Lutere) le thaba (Kgalatlou). Mahapa o thulanya dilo tše pedi tše ka tsela ya seswantšho. Mahapa o dira gore mmadi wa gagwe a kgone go tla go lemoga ditiragalo tše di tlogo latela ka morago ka go bolela boromiwa. Ke go re boromiwa bo emela sebjalebjaale (ditiragalo tša lehono) mola thaba yona e emela bogologolo (ditaba tša kgale tša setšo).

Mathomong go bonala o ka re kereke ya boromiwa ya Lutere le thaba ya Kgalatlou di ka se nyalelane moo ye nngwe e emelago moya wa motho go emela toka le tšwelopele, mola ka lehlakoreng le lengwe ye nngwe yona e emela tlhago le phethagalo. Moo kereke ya boromiwa mathomong e bego e le karolo ya nako ya histori, bjale e ka hlalošwa bjalo ka Kgalatlou. Morago ga moo Mahapa o bolela ka boromiwa, e lego kereke, sekolo mo Schoonoord le tllhabologo ye e dirwago, le ka fao maphelo a batho a ka tlemollwago ditlamong tša tumelo le go hloka thuto ga batho ba kgale.

Mabitje o swantšha ka go rulaganya dihla tša ngwaga gore di lebane le dipaka tša bophelo bja motho. Ke go re, go tswalwa ga motho go swantšhwa le seruthwane gomme go gola ga motho go emelwa ke lehlabula le selemo, eupša go hlokofala ga motho gona go swantšhwa le marega.

Ka lehlakoreng le lengwe Mahapa le yena o diriša thekniki ya leboo mo ditaodišongsengwalo tša gagwe ka moka ka gobane ge go lekolwa ditaodišosengwalo tšeo a di rulagantšego go lemogwa gore di na le molaetša o tee fela. Ge go tsinkelwa ka fao Mabitje a šomišago thekniki ya leboo ka gona go tla lemogwa gore ditaodišosengwalo tša gagwe di bopa mabaka a bophelo ka gore di latelana ka go tlemaganywa ke kgopolo ya bophelo.

8.4.3 Leboo ditaodišongsengwalo tša Mahapa le tša Mabitje

Bobedi Mahapa le Mabitje ba hlaloša mathomo le mafelelo a bophelo bja motho ka ditaodišosengwalo tša bona. Mahapa, ka go thulanya kereke le thaba ka nako e tee, o hlaloša nako ye e fetilego go gopotša mmadi histori ya ditiragalo tše di fetilego. Mo tlhalošong ya ditiragalo tšeo tša histori go bonala o ka re o tswikaganya ditiragalo tše di bopago histori, fela ka go dira bjalo ga se gore o kgaoganya tlhalošo ya ditiragalo tša boromiwa ka gore ge a dira bjalo o

notlofatša taodišosengwalo ya gagwe ka go boela morago go hlaloša ditiragalo tše bohlokwa. Ka go hlaloša ditiragalo ka tsela ya go gatelela ditiragalo tše bohlokwa go bopa sehloa sa ditiragalo, gona go bolelwa ka thekniki ya leboo. Mahapa o diriša thekniki ye ka katlego ye e makatšago. Mo karolong ya bobedi Mahapa o tsopola gore thaba ke kereke, yona taba yeo e makatšago. Mo temaneng ya mafelelo ya taodišosengwalo ya 'Kgalatlou', o boela morago go boromiwa, go se go letelwe, gomme ka go dira bjalo tiragalo ya boromiwa e tšwelela lekga la boraro.

Ge a hlaloša ditiragalo tša *Sehlabeng* (1976), Mabitje o diriša tatelano go rulaganya ditiragalo tšeo; o thoma ka seruthwane go fihlela ka marega. Ke go re, sa mathomo, taodišosengwalo ye e bolela ka seruthwane, gomme sa bobedi marega a tšweletšwa ka tsela ya seswantšho sa ngwaga. Ka go realo Mabitje o gatelela tatelano ya ditiragalo go thoma ka tše o ka rego ga di bohlokwa go feletša ka tše bohlokwa. Ke go re o thoma ka ditiragalo tša go tswalwa ga motho (seruthwane) le go hwa ga motho (marega).

Go ka akaretšwa ka gore Mahapa o diriša thekniki ya leboo go tšweletša ditaba ge di lebane le bogologolo le sebjalebale, mola ka lehlakoreng le lengwe Mabitje yena a diriša thekniki ye go tšweletša kanegelo ge e lebane le bophelo.